

אוספי הגניזה בספריית אוניברסיטת קיימברידג'

מאת ש"ק רייף

היום יש כמה מרכזים חשובים לחקר הגניזה בעולם, בנוסף על המוסדות השומרים על אוספי גניזה בעלי ערך. לדעתי, מחויבים כל העוסקים ואף המגלים עניין בתחום הזה לעבוד שכס אחד, כמיטב יכולתם, ובמיוחד בעת הזאת שהיא שעת דחק לכל העולם המערבי. בוודאי אין חסרות אפשרויות לארגן תכניות מרובות בלי שום חשש שסיג זה גבולו של זה. אילו קיבלו עליהם חוקרי הגניזה הראשונים עיקרים כאלה של שיתוף פעולה ועזרה הדדית, לא היינו עומדים אנו בפני בעיות כל כך מרובות. אני תקווה שבבחינה זו, לכל הפחות, נשכיל לעלות על הקודמים לנו.

חילקתי את דבריי לארבעה פרקים: א) הבעיות המיוחדות של חומר מן הגניזה (ב) תולדותיהם, מבנם ותוכנם של אוספי הגניזה בספרייתנו (ג) עבודתנו במחקר ובשימור הקטעים בשלוש השנים האחרונות ולהבא ד) השימוש באוספים.

א) הבעיות המיוחדות של חומר מן הגניזה: בתחילת דבריי מבקש אני את סליחת המומחים שבקרבנו. כאשר ישמעו הם, את הדברים הבאים, בלי ספק יאמרו בלבם 'פשיטא לך', אבל לא כל אדם זוכה. כשמדברים על חקר הגניזה יש נטייה לשכוח שלאמיתו של דבר אין נושא אקדמי כזה כשם שאין חכמת 'הבדולי' או לימודי המוזיאון הבריטי. מתירים אנו לעצמנו, ובצדק, לקרוא לתחום הזה חקר הגניזה מפני ששיחק לנו מזלנו ואבותינו הנחילו לנו כל מיני 'מטעמים' ספרותיים באותו החדר האפל והמאובק שבפוסטאט מצרים. אולם בנוגע לתוכנה של הגניזה הבה נזכור את דבריו הידועים והקולעים של מורנו ורבנו ר' שניאור זלמן שכטר על קרבתם המוזרה של חיבורים שלא פעם הם שונים ואף סותרים זה את זה. עובדה היא שחקר הגניזה הוא בחינה אחת בשטח הרחב של חכמת ישראל בימי הביניים ועל כן רק מי שיש לו מומחיות במרחב הזה, כולו או חלקו, יזכה לפענח נעלמי הקטעים. ולא זו אף זו. לא יצליח מומחה כזה אלא אם כן בעל נסיון הוא לעסוק בכתבי-יד, כי אליבא דכולי עלמא אין להשוות את פענוח קטעי הגניזה לקריאת הוצאה מדעית. לדעתי, אין המחלקות ללימודי היהדות באוניברסיטאות שבחוץ לארץ נותנות דעתן לבעיה זו, להוציא אותם סטודנטים שזכו ללמוד אצל מורים בודדים, ובראשם פרופסור ש"ד גויטיין. רובם של מוסמכי האוניברסיטאות האלה מסיימים את לימודיהם בלי לראות כתבי-יד, ועל אחת כמה וכמה בלי לקרוא, לזהותו ולקבוע את תאריכו. כמדומני, שמוטלת עלינו חובה להציע פתרונות לבעיה הזאת. ובכן, אם יש באמת מקום שבו מעורר חקר הגניזה קשיים שהם מיוחדים במינם, הרי הוא במצב האיכותי הגרוע של החומר. ראשית כול, דרכי מסירתם והנחתם

של כתיב־היד בחדר הגניזה בקהיר כבר גרמו להם נזק חמור. לרוב, אנחנו מטפלים מלכתחילה, בדפים בוודדים, ולעתים קרובות בקטעים מקומטים, ואפילו בפירוורים בלים. כתב־יד מלא ונאה או חלק גדול מהוצאת דפוס קדומה הם אחדים מני אלף. רוצה לומר, שחוץ מן השטרות וכיוצא בהם, נדיר למצוא שמות ותאריכים ורמזים אחרים או לפעמים אפילו המשך עניין שיאפשרו לנו תיאור מקיף ומדויק. כידוע, נזרקו לתוך הגניזה לא רק מה שקוראים אנחנו 'שמות', זאת אומרת ספרים שלפי ההלכה טעונים גניזה, אלא גם חומר מגוון אחר שנדחק משום־מה לקרן זוויית זו. בקטעים האלה נמצאים הרבה שרבוטים ונסיונות קולמוס, רובם בלי שום קשר זה עם זה, כתובים בשפות שונות ועל־ידי כותבים שונים, ולעתים קרובות בלתי גמורים. יכול החוקר או המקטלג להקדיש זמן רב לקטעים האלה והכול לבטלה. אולם אסור להתעלם מהם – שמא יתגלה סודם. יש להזכיר גם, שפזורים של הקטעים בחציה האחרון של המאה התשע־עשרה גרם לנו לקושי אחר, משום שכך נתגלו חלקים מאותו כתב־יד עצמו במקומות מרוחקים זה מזה: באוקספורד וניו יורק מחד גיסא, ובשטרסבורג ולנינגרד מאידך גיסא. העובדות האלה שייכות מאד לענייני שימור וחקר ביבליוגרפי ובהן נדון להלן. כללתי אותן פה כדי שישמשו בעיקר כדברי אזהרה לאותם חוקרים שפתאום גילו, אולי בכנס הזה, את התועלת הטמונה בחומר הגניזה למחקרם. יש מכשולים בדרך למען ואין זה קל לשאוב ממנו. אולי צריך לציין את זה כבחנינה הארכיאולוגית של חקר הגניזה. חפירה, גילוי, שימור, פענות, וזיהוי – ואחרי כן בדיקה מפורטת: זהו סדר העבודה ההגיוני. ויש להצטער רק על שהפרופסור שכטר המנוח לא עשה חתך לרוחב של החומר בטרם סילק אותו.

(ב) תולדותיהם, מבנם ותוכנם של אוספי הגניזה בספרייתנו: עובדה מפתיעה היא שספריית האוניברסיטה שבקיימברידג', השומרת עכשיו על אוסף הגניזה הגדול ביותר שבעולם, לא היתה מן הראשונות לקבל כמות ממשית מן החומר הזה. בזמן שהביאו הגברות לואיס וגיבסון את הקטע העברי של בן סירא, כדי שיוזה אותו הרב שכטר, בחודש מאי 1896, כבר רכשו להם הארכימנדרט אנטונין של הכנסייה האורתודוקסית הרוסית שבירושלים והנוסע היהודי המפורסם אלקן נתן אדלר, בנו של הרב הראשי של בריטניה, את האוספים שעד היום נושאים את שמותיהם, אבל נמצאים עכשיו, האחד בספריית סולטיקוב־שג'דרין שבלנינגרד, והאחר בספריית בית המדרש לרבנים שבאמריקה, בניו יורק. אף מוסדות דגולים כגון הספרייה הבודליאנית שבאוקספורד רכשו כבר קטעים רבים, במיוחד מהרב שלמה אהרן ורטהיימר בירושלים. מאידך גיסא, לספרייה שלנו לא היו יותר ממאה קטעים שרובם נרכשו מן הרב ורטהיימר. וכאן עלי להסביר למה קראתי להוצאתי 'אוספי הגניזה' ולא 'אוסף הגניזה'. מבחינה טכנית יש ארבעה אוספי גניזה נבדלים בספריית האוניברסיטה שבקיימברידג'. בנוסף על אוסף טיילור־שכטר שהובא מקהיר בשנת 1897, והוגש לאוניברסיטה שנה אחרי זה כאוסף בפני עצמו, הכולל בערך 140,000 קטעים (ומיד אפרט), יש אוסף של

מאה קטעים שהזכרתי שהם מפוזרים בין כתבי־יד המכונים Additional של הספרייה, אוסף Or. 1080 שכולל בערך אלף קטעים שלא מוינו עד שנת 1924 ואשר לפי דעתי, ובניגוד לדעה המקובלת, לא הגיעו לספרייה לפני אוסף טיילור־שכטר, והאוסף הפרטי של ר' ישראל אברהם, שהיה מרצה ללימודי היהדות באוניברסיטת קיימברידג' מ־1902 עד לפטירתו בשנת 1924. אגב, האוסף של אברהם הועבר לספרייה לפני חמש־עשרה שנה. יש עוד קטע שאינו שייך לאוספים האלה והוא הקטע הנזכר של בן סירא, שהיה חלק מן האוסף הפרטי של הגברות לואיס וגיבסון והיה הקטע היחיד מהגניזה שצויו לספריית האוניברסיטה. אין שום קשר בין האוספים האלה של האוניברסיטה ובין אוסף הגניזה שצויו אותו הגברות לואיס וגיבסון לווסטמינסטר קולג', בית ספר לכמרים פרסביטריים שייסדו הן בעצמן.

הואיל והעבודה העיקרית לשימורו ומינוו של אוסף טיילור־שכטר נעשתה בשלוש תקופות שונות, זו גם הסיבה, ולא בגלל שום טעם אחר, שהוא נחלק לשלושה. (1) שלושים אלף קטעים מתוך האוסף הזה, שנראו כחשובים ביותר בזמנו של שכטר, מוינו ומוספרו והונחו בתוך מסגרות זכוכית או במעטפות שנשמרו בקופסאות (להם נקרא עכשיו הסדרה הישנה, אבל לא באורח רשמי). (2) ארבעים ושניים אלף הקטעים של הסדרה החדשה (NS = New Series) שנוסדה בשנת 1955 ביזמתם של הפקולטה למדעי המזרח, הספרן לשעבר מר' ה"ר קרסוויק, העובדים במחלקה המזרחית של הספרייה, והפרופסור ש"ד גויטיין. הקטעים הללו שומרו ונחתמו במעטפות של מלינקס (מין פלסטיק שקוף, תוצרת ICI), נתפרו על דפי מלינקס, ונכרכו בכרכים גדולים. (3) החוט המשולש הוא הסדרה הנוספת (AS=Additional Series) שייסדתי לפני שנתיים; שישים וחמישה אלף הקטעים של הסדרה הזאת מוינו במסגרת ההסכם לשיתוף פעולה בין הספרייה שלנו ובין האוניברסיטה העברית בירושלים.

למותר לציין בפורום זה שכמעט אין תקופה בתולדות עמנו, אין סוג בספרותנו, ואין סגנון בלשון קודשנו שאין להם דוגמאות בין הקטעים האלה. מה שכן צריך להעיר הוא שמי שברצונו להשתמש בחומר הגניזה הזה לא יוטעה על־ידי שמות הנושאים הנראים על הקופסאות או הכרכים. למשל, אף־על־פי שבסדרה הישנה מציינת האות A את המקרא, האות F את התלמוד, והאות J ערבית וערבית־יהודית, אין ספק שנמצאים קטעים חשובים מהנושאים האלה בקופסאות אחרות. ולכן אין לסמוך על שום תיאור בכל נושא עד שלא תחובר רשימה מקיפה של הקטעים בנושא המבוקש. אלא שדבר זה לא יתאפשר עד שלא יושלמו הרשימות המקיפות של כל הקטעים בכל אחת משלוש הסדרות של האוסף.

ג) עבודתנו במחקר ובשימור הקטעים בשלוש השנים האחרונות ולהבא: זמן קצר אחרי שנטלתי על עצמי את האחריות לאוסף הגניזה באוניברסיטת קיימברידג' בשנת 1973 הגעתי למסקנה שבלי גישה מהפכנית לא יהיה בכוחי להבטיח את שימור כל הקטעים הנשארים או את חיבור הרשימות לכל החומר

במאה הזאת. מתוך כך זנחתי את השיטות של העבר והכינותי תכנית רחבה ומקיפה. נקטתי צעדים לתת פומבי לצורכי האוסף (אנחנו מדברים כאן בעיקר על אוסף טיילור-שכטר), חיברתי תדריך קטן על תוכן האוסף והעליתי הצעה לתוכנית של עשר שנים לקרנות שונות ולמוסדות העשויים לגלות עניין בעבודתנו. למרבה המזל מאמציי נשאו פרי והביאו להתפתחויות הבאות:

1. מחקר: בהשתמשי במלה 'מחקר' אני מתכוון לחיבור כל מיני ידיעות על כל קטע בפני עצמו ועל כולם יחד. הספרייה והפקולטה למדעי המזרח השתתפו בהקמת יחידה לחקר הגניזה. מינינו שני עוזרי מחקר מ' דיוויס וס' הופקינס, הראשון במגמה להמשיך את עבודתו של ד"ר חנוך קנופף, הנמצא עכשיו באוניברסיטת בראילן, בהכנת קטלוג של קטעי מקרא שבאוספינו, והשני להכין ביבליוגרפיה של כל הפרסומים שטיפלו בקטעים שלנו ורשימת-יד של כל הקטעים הכתובים באותיות ערביות. בנוסף על שני אלה, העובדים במשרה מלאה, יש חוקרים שעובדים אצלנו חלקית: הרב ד"ר אפרים יהודה ויזנברג מכין תיאור של הקטעים מהתלמוד, המדרש וההלכה, שנמצאים בסדרה החדשה, חוץ מאלה שבקופסה מספר 329. הוא מקדיש תשומת לב מיוחדת לקטעים הכוללים את משנה תורה של הרמב"ם. פרופסור שלמה מורג, מן האוניברסיטה העברית, הנמצא עתה בשנת שבתון בקיימברג, מחבר מונוגרפיה על הטקסטים הלא-מקראיים המנוקדים שבאוספינו; ופרופסור שירלי לונד העומדת להגיע לשבתון מאוניברסיטת בוסטון, תטפל בקטעי התרגומים הארמיים. הספרייה ייסדה סדרת פרסומים שתיקרא Cambridge University Library Genizah Series. ששת הכרכים הראשונים כבר סודרו ארעית כדלקמן: הראשון יהיה הוצאה מורחבת, מעודכנת ומתוקנת של תדריכי השני יהיה חלק ראשון של הקטלוג לקטעי המקרא הנערך בידי מר דיוויס (הספר כבר מוכן לדפוס והוא כולל תיאורים של 3,600 קטעים); השלישי יהיה תיאור הקטעים הלא-מקראיים שבקופסה מספר A45 של הסדרה הישנה, שמר הופקינס ואני מחברים עכשיו; הרביעי יהיה המונוגרפיה של פרופסור מורג; החמישי יהיה החיבור של ד"ר ויזנברג; והשישי יהיה הביבליוגרפיה של מר הופקינס. הביבליוגרפיה הזאת היא בעלת חשיבות עליונה ומצפים לה כל חוקרי הגניזה. אלא שכדי להבטיח שתהיה לה תועלת מירבית, חייב המחבר לא רק לקבוע היכן נמצא פרסומו של הקטע וכל השקלא והטריא' עליו, אלא אף לתקן הרבה טעויות בתיאורי הקטעים ובמספריהם המצויים בפרסומים הקיימים. המלאכה רבה יותר מכפי שסברנו בתחילה, ולפיכך תימשך עוד שנתיים שלוש. המצב המיוחד במינו של החומר, הנזכר לעיל, גורם לכך שיש לנו בהכנת כל הרשימות האלה הברירה להקדיש זמן רב לכל קטע ולפרסם ידיעות רק על חלק זעור של החומר או להגביל את כמות הידיעות לזו שבידינו לחקור בזמן מועט יחסי, ולפרסם ידיעות על רוב החומר. נראה לנו כי ברוב הפעמים יש להעדיף את האפשרות האחרונה כיון שכל עוד יש בידי מלומדים ידיעות יסוד על כל הקטעים, עליהם המלאכה

לגמור. כעזר נוסף למחקרינו, קנינו מיקרופילמים של רוב אוספי הגניזה שבעולם, והננו המוסד היחיד באירופה שיש לו תצלומים כאלה. אנו אסירי תודה לשומרים על האוספים האחרים על נדיבות לבם, וכולנו מלאי קורת רוח מהקשרים הטובים שקשרנו עמם, ושיועילו לכולנו בחקר הגניזה לעתיד. מן ההתפתחויות החשובות ביותר בשלוש השנים האחרונות היה ההסכם לשיתוף פעולה שנחתם בין האוניברסיטה העברית וספרייתנו. במסגרת ההסכם הזה החלפנו מידע ומיקרופילמים, ובפעולה משותפת מיינו את כל החומר שבשלושים ושניים ארגזים; ואחר כך סידרנו אותו בתוך 225 קופסאות ממוספרות של הסדרה הנוספת. החומר הזה ממזין לפי 26 נושאים. כמו כן גמרנו את המספור של NSJ המכיל עכשיו 629 קטעים, ואת המיון של חומר שונה שבסדרה החדשה, שכנראה נעלם מעיני החוקרים. חומר זה נושא עכשיו את המספרים TS NS 332-342.

2. שימור: בעזרתן הכספית של קרנות אחדות הגדלנו את מספר העובדות בשימור הקטעים מאחת לארבע ואני שמח מאד לדווח שמאז 1973 טיפל הצוות ב־28 אלף קטעים ועשה מיקרופילמים כמעט מכל הקטעים. כשאנו באים להעריך את חשיבותה של הכמות הזאת, עלינו לקחת בחשבון את מצב החומר ואת כל התהליכים המסובכים הכרוכים בהכשרתו. שימור הסדרה החדשה נסתיים במלואו ואף שמינית מהקטעים שבסדרה הנוספת. אם נוכל להמשיך את העבודה בקצב זה, נצליח לגמור את שימור הסדרה הנוספת. זאת אומרת כל הקטעים הנותרים של האוסף, בתוך שש או שבע שנים. הכרכים הגדולים, שהשתמשנו בהם לקטעי הסדרה החדשה, לא מצאו חן בעיני החוקרים ואף לא בעיני עובדי הספרייה, ולכן החלפנו אותם בכרכים דומים אך קטנים בשליש מקודמיהם, ועל כן הם נוחים יותר לשימוש. כדי להקל את טלטולם, אחסנתם ושימורם התחלנו להחליף את הזכוכית של הסדרה הישנה במלינקס הנוכרי, ואף-על-פי שהעדיפות היא לשימור הסדרה הנוספת, כבר התחלנו לתת דעתנו על הקטעים שמציאותם במעטפות אינה מניחה את הדעת.

ד) השימוש באוספים: כללתי את הסעיף הזה כדי להדגיש את החשיבות שאנו מייחסים להתנהגות הולמת בעת השימוש באוספים. רוב הדרישות שמעמידות ספריות כספרייתנו לחוקרים המעוניינים בחומר שבהן אינן אלא אדיבות פשוטה, אך יש גם דרישות שמגמתן להגן על החומר, לסייע בעבודת מחקר בכלל, להבטיח שהצורה שבה מפורסם החומר לא תבייש את המקור, ולהנהיג שירות מספיק לקוראים. לפיכך, אני פונה אל החוקרים הנכבדים בבקשות אחדות:

אנא תאמו את פרטי ביקורכם בספריות מראש.

אנא בדקו בכל המקורות הביבליוגרפיים הידועים לפני שתבקשו מהספריות מידע על כתב־יד מסוים; ובמקרה שתבקשו מידע כזה – אנא ספקו את כל הפרטים הדרושים.

לפני שתפרסמו את החומר, אנא פנו אל הספרייה בדרך המקובלת, ציינו את המספר המדויק של כתב-היד והואילו להודות בפרסומכם על הרשות לפרסמו. הבטיחו את פרסומן של פקסימילות מעולות בלבד ואף טרחו נא לשלוח לספרייה עותק של הספר או תדפיס של המאמר. °

° תודתי נתונה לרשויות אוניברסיטת קיימברידג' אשר אפשרו לי לנסוע לתל אביב ולהשתתף בכינוס.